

~~10256~~

УУО

Приписные

1909 г.

891.99

U-75

87

79 1114 164

Ա. ԳՐԲՈՅԿ

ԴԱՏԱՍՏԱՆ

ԳԻՆՆ Է 2 ՂՐՈՒՇ

Ա. ՊՈՒԼՈՍ

ՀՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Օ. ԱՐՋՈՒՄԱՆ
Զարմարեղլար Յակոբեան խոն
1909

01 JAN 2009

891.39
Ա-75

ԱՍՕ

Դ ա տ ա ս տ ա ն

(1115)

10256 Կ. ԳՈՂԻՍ

1909

15 FEB 2013

0005 MAR 1 0

20567

1456

ՅԱԿՈԲ Փ. ՕՏԵԱՆ

ՎԵՏՍՆԱԿ ԶՍԵՐԻԿ!

Անփառունակ շիրմիդ վրայ, փոխան յուսար-
ձանի, դնում եմ քեզ քանդակից հիշատակ եւ գր-
չովն կապում այս փնջիկը:

Որդիդ.

Ա. Ս. Օ.

4317 85

ԴԱՏԱՍՏԱՆ

Ա

Արաքսի ափին, Արցախի լեռների սուերի տակին, Փայտակարանի անտառածածկ բարձրութիւնների հանդէպ, նստած Մ... աւանում ապրող Սարգիսն այն ճրագը տակաւին վառւում էր, չնայելով նրան, որ կէս գիշերը արդէն անց էր կացել:

Հաստաբուն, ճիւղաշատ և սաղարթախիտ թթենին վրան էր կապել Սարգիսն այն բակի վրայ: Նրա հովանու տակ, թափանձիկ թիւղ-շղարշով ամփոփուած ճրագի շուրջը, անընէկ կապերտի երեսին ձգած փափլիկ տըմփիկների վրայ շուրջանակի բոլորել-նստել էին, նորահաս մի կին և երեք փոքրիկներ, որոնցից մեծը հազիւ տասներկու, իսկ փոքրը միայն երեք տարեկան կը լինէին. մի երիտասարդ տղամարդ անհանգիստ քայլերով չափաւում էր բակը լայնքից ու երկայնքից:

Ամառնային գիշեր էր, լուռ և խաղաղ. միայն, երբեմն երբեմն թեթեւ մի քամի վզղում էր թթենու սաղարթախիտ կատարով և մեղմիկ տարուբերում էր նրա կանանչ ու թաւշեայ տերեւները, որպէսզի օրօք երգեն քնի և հանգստութեան գրկումը ննջած յոգնատանջ մարդկութեան համար:

Քայլերով երիտասարդը կարծես յոգնեց, նա մօտեցաւ փոքրիկներին, նստեց նրանց մօտ և թիկն տալով բարձին՝ ձգեց մարմնի երկայնքով։ Փոքրիկները անմիջապէս վրայ թափւեցին, մէկը ընկաւ կրծքի վրայ ու սկսեց խաղալ նրա ընչացքի հետ, երկրորդը ծնկաներին նստեց, առաւ ձեռքը դրեց իւր թաթիկներին մէջ, չիեց, չոյեց, ապա բարձրացնելով տաքուկ տաքուկ պաշկեց, յետոյ իր թշին կպցնելով այնպէս երկար ժամանակ մնաց։ Երրորդը՝ ամենից մեծը հանդարդիկ մօտեցաւ նրա բարձին, տեղաւորւելով այնտեղ, համբուրեց նրա երեսները, թուշը՝ թշին հպած, քաղցրալուր, տրամալի ձայնով չչնջաց։—

— Հայրիկ ջան, քեզ մատաղ, ինչո՞ւ կերթաս, ախր դիչեր է, մենք մինակ կը մնանք, խեղճ ենք, մայրիկը կուլայ։ Վերջին խօսքերը արտասանելիս նա հարցական նայածքով դարձաւ դէպի մայրը, որը ձեռքի կարը մի կողմ ձգած, գլուխը ծռած-յենած ձեռքին՝ մտամոլոր նայում էր ճրագին։ Լա՛ւ, որ երթաս չուտով կը վերադաճնաս, վերսկսեց աղջիկը, այնպիսի չեչտով որ թւում էր թէ խիստ կարեւոր մի հանգամանք մոռացել է, և միայն դրա դրական պատասխանը պիտի դար իրեն գոհացնելու։

— Հայրիկ ջան, մի գնա, մի՛ երթա, մեզ էլ տար, մենք էլ կը գանք, մայրիկն էլ կը բերենք, միասին կերթանք, վրա տուին խօսքերի մի տարափ երկու փոքրիկները, ասես կարօտամաշ թռչունի ձագուկներ էին հաւաքւած, օտար երկրից վերադարձած իրենց հարազատի շուրջը ու ճլլում էին։

Լուռ էր երիտասարդ հայրը, փոխանակ պատասխանի, որ չէր կարողանում, դժուարանում էր, նա անդադար համբուրում էր զաւակներին։

Չէր խօսում և կինը. մի անօրինակ թախիծ դէմքին նկարած, անծայր մի մտածմունք ձակատն ակօսելով հոսում էր հորդառատ, և աչքերը անհուն ծով, ծով զգացումների, նա մերթ երիտասարդին էր նայում, մերթ փոքրիկներին և երբեմնակի այրւող ճրագին։

Փոքրիկները անդադար կրկնում էին իրենց հարց ու պահանջները, սակայն հայրը լուռ էր, նա ձգնում էր պատասխանի տեղակ, փաղաքուշներով ու դուրդուրանքով բաւարարել, բայց այս նրան չյաջողւեց, և վերջապէս նա բերանը բեցեց։

— Հեռու չեմ երթար և չուտով կը վերադառնամ, սիրելիներ, պատասխանեց նա ընտաղօսիկ կերպով։

— Չէ՛, չէ՛ մի՛ գնա, մի՛ գնա հայրիկ, ջան, մենք մինակ կը մնանք։

— Մայրիկը ձեզ մօտ է, ինչո՞ւ մենակ կը մնաք։ Հեղինէ, ասաց, նա դառնալով դէպի կինը, որը իր ամուսինն էր, հերի՛ք է լուռ կենսա սիրելիս, սրանց հանգստացրու և տար թող քնեն, ապա կրկին դառնալով զաւակներին շարունակեց, ելէ՛ք սիրունիկներս, ելէ՛ք քնելու գնացէ՛ք, արդէն շատ ուշ է, քնի բաբօն եկել է ու նստել ձեր թերթերունքների վրայ, եթէ մի քիչ էլ ուշանաք, նա կը մտնի աչքերնիդ, ու կը ննջէ այնտեղերում։

— Հանգստացնել, բայց ինչպէ՞ս, միթէ դա հընարաւոր է, — սրտի խորքերից և նրա նրբին լարերի վրա

հնչեող աղու մի ձայնով, մրմնջաց կինը մեկուսի։
Հայրը գնում, չարունակեց նա, բայց ո՛չ չի գնում այլ
փախչում է, դեռ այս բաւական չէ, նա պահանջում է,
որ իր զաւակները, հարազատները հանգիստ լինեն։
Նա պահանջում է անկարելին, անբնականը։ Փարու-
քանդ աշխարհ, անիրաւ, անօրէն կարգեր, զայրադիւն
հոգոց հանելով, վերջացնելով իր խոսքերը, վեր կացաւ,
բռնեց փոքրիկների ձեռները և համոզելով նրանց որ
հայրիկը էլ չի գնալու, այս գիշերն էլ կը մնայ, տա-
րաւ քնացնելու։

Երիտասարդը դարձեալ ոտքի ելաւ ու սկսեց ըստ
առաջնոյն քալել, նա յաճախ երկնքին էր նայում աստ-
ղերի ուղղութեանը և այդպիսով հաշուելով ժամանակը
և գտնելով շատ ուշացած փսփսում էր ինքնիրեն։

— Բայց ինչո՞ւ ուշանում եմ, ո՞ւր մնացին, չլինի
փորձանքի հանդիպեցի։

Ո՞ւր էր գնում նա, և ինչպէս կինը ասաց ինչո՞ւ
էր փախչում, բաժանւում ամուսնուց, թողնում զա-
ւակները։

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ։

Գողթանի Մ... աւանը, ներկայացնում էր մէկը
այն վայրերից, որ մեր այս չարաբաստիկ երկրի վրայ,
ամէն տեղ, բոլոր սահմաններում, երկնակամարի հա-
նուր տարածութեան ներքոյ, իր նմանները ունի,
աւելի կամ պակաս, այստեղ էլ, հարիւրաւոր ընտա-
նիքներ, առանց սեռի ու հասակի խտրութեան, շուրջ
տարին բոլոր, առանց եղանակի ու ժամանակի նրկա-
տառութեան, աշխատում, բանում ու գործում էին,

մինչդեռ մի քանիսը, բազմաթիւ ու գեղեցկաչէն տը-
ներում բնակողները, ընդհակառակն իսկի չէին աշխա-
տում, այլ հրամայում ու կարգադրում էին առաջին-
ներին, ուտում, խմում և վայելում նրանց աշխատան-
քը, իսկ միւսները, գեանափոր խուղիկներում բնակեող-
ները, միշտ անօթի էին, սովամահի ենթակայ, կիսա-
մերկ, և իսպառ զրկած աշխարհի մարդկային վայելք-
ներից։ Այսպէս էր վիճակը. Աստածը այդպէս էր տը-
նօրինել ու սահմանել, ասում էին բաղդաւոր վայելող-
ները։ Դարեր շարունակ գոյութիւն ունեցող օրէնք-
ները եկել հաստատել էին, կառավարութիւնները պա-
հել սղախտանել և, մինչև անգամ եկեղեցին, իր սուրբ
հայրերով եկել էր օրհնել, սրբագործել մէկի լացը՝
պայմանաւորւած միւսի ծաղրով, շատերի քաղցը՝ մի
քանիսի կշտութեամբ։ Է՛լ ո՞վ ինչ պիտի անէր, ի՞նչ
կարող էր անել, ասում էին, բաղդ է, ճակատագիր է,
պիտի հնազանդել։

Սարգսենց Փարօն—այսպէս էր անունը երիտասարդ
հօրը, գիւղական վարժարանի տարրական դասընթացը
աւարտելուց յետոյ, բաղտի մի յաջող կատակով ընկել
էր միջնակարգ մի դպրոց։ Այնտեղ նա շատ բան սովո-
րեց, շատ զրքեր ու սղաքերական հրատարակութիւն-
ներ կարդաց։ Դպրոցական ընթացքը աւարտելուց մի
տարի առաջ, հազիւ քսանամեայ Փարօն, մասնաւո-
րապէս հրապուրեց ու յափշտակեց այն ուսմուռ-
վարդապետութիւնով, սիրեց այն գիտութիւնը, որն
ուսուցանում էր, և ճամբայ ցոյց տալիս թէ ի՞նչպէս
պիտի անել, որ պատերազմները դադարին ու յաւիտեանս

տեղի չունենան, որ մարդիկ իրար չզրկեն ու իրար միմյան հետևեն և արիւնք ջրի տեղ չգործածեն, որ քաղածածները կշտանան, և վերջապէս թշուառութիւնը և խտրականութիւնները վերանան և սրանց փոխարէն թաղաւորէ եղբայրական, մարդկային խաղաղ և երջանիկ կեանք: Այս ուսմունքը կոչուած էր Սօցիալիզմը՝ կերպարութիւն, և նա սովորեց: Նա կարգաց «Հնչակ» թերթում և Հնչակեան ծրագրի մէջ ու յաճախ ազահութեամբ լսեց այս դադախարի առաքեալների բերանից փրկարար քարոզը: Փարօն հասկցաւ և նւիրեց իրեն այդ նպատակի իրագործմանը, նա ուխտեց զինուոր դառնալ Հնչակեան դրօշի, և վերջ տողորւած համամարդկային բարձր սկզբունքներով, նա հայրենի գիւղ վերադարձաւ, կամաց կամաց գործի սկսեց, յանձն առաւ գիւղական ուսուցչի համեստ և չարքաշ պաշտօն, և այս վերջնոյս միջոցով նա հայթայթում էր իւր և իրայինների ապրուստը:

Բայց այս երկար ժամանակ չտեւեց. նոր դադախարները գիւր չեկան այլոց քրտինքով սնանողներին, նրանք նկատեցին ինչ որ փոփոխութիւն, անցանկալի զարթնում իրենց՝ ցայդ ատեն հաւատարիմ և հլու հրահանգ գիւղացիների մօտ, խուլ և թույլ տրտունջներ տեսան, զարհուրեցին ու կատաղելով կատալարութեան օգնութիւն, սուրբ հայրերի միջնորդութիւն և կրօնի դժոխքի սպառնալիք աջակցութիւնը խնդրեցին երջանիկ վայելողները, և միւս կողմից սպառնական թափով իրենց մատները շարժեցին, կաղմեց երրեակ նիզա-

կակցութիւն և գործը սկսեց: Կառավարութիւնը վրձնեց բանդարիկը նրան. եկեղեցու պետերը անէծք, բանադրանք կարգացին, և Փարօն սրտի անհուն ցաւով թողեց սիրած կոչումը, անօրէն հալածանքներից խոյս տուց ու դարձաւ փախստական...

Երկար ժամանակեայ բաժանումից յետոյ, այսօր նա եկել էր տեսնելու իր անօգ հարազատներին և վերջին մնաց բարեւ ասելու, որովհետեւ այս անգամ չատհեռու պիտի գնար և գուցէ անդարձ մի ճամբով,

Փոքրիկները արդէն քնել էին: Ամուսինները, Հեղինէն և Փարօն, թթենու տակին, աղօտախալ ճրագի մօտ, թեւերն իրար ուսերին ձգած, գլուխ գլխի խօսակցում էին, երբեմն երբեմն իրենց զրոյցները տաքուկ ու կարօտակէզ համըրյուններով քաղցրացնում: Իրար սիրող, ջերմ, անկեղծ սրտով կապւած երկու մարդ, զաւակների հայր, երիտասարդ ամուսիններ, անողոք, անխիղճ հալածանքներից ստիպւած էին իրարու թողնել, հեռանալ և գուցէ մինչև յաւիտեան:

— Դարձեալ գնում եմ, ասաց Փարօն, առնական բայց տրտմալի մի ձայնով, և այս անգամ չատհեռու, Արաքսից էն կողմ, էն բարձր ու ձիւնոտ Մասիս սարերի էն միւս կողմը, արիւն է հոսում. գետերը հեղեղել արիւն են տանում. ընդարձակ դաշտերն կարմիր են ներկւել, սարերն ու ձորեր, հովիտ, անտառներ վարդագոյն գգեստ են հագել, տանջաստան աղէտաւայրի մեր հարազատների արտասունքներից ծովեր են կաղմւել, նրանց ողբն ու լացը սարերն ու քարերն են մեմուայնում... անէծք ու նզովք կարգաւ սովորեց-

բուս մեր որդիներին որ ատեն, ամենասաստիկ կերպով ատեն արիւն թափողը՝ մարդկային, կողաշրթների արիւնը:

— Դու, Փարօ ջան, ընդմիջեց Հեղինէն լացմօցուկ շեշտով, դո՛ւ պահանջում ես արգիլել զաւակներիդ, ատելի դարձնել նրանց ա՛յն ինչ որ դու որդեգրել ես. բայց ինչո՞ւ այդպէս, եթէ վատ է՝ այդ դո՛ւ էլ մի արա, թո՛ղ զէնք ու զրահը...

— Ես էլ ատում էի և չեմ դատարել բուռն ուժով, բոլոր զգացումներովս և բանականութեամբս ատելուց, բայց ի՞նչ արած, վա՛յ, հաղար վայ ու նախատինք չարասիրտ ձրիակներն են ու աշակերներին, որոնք պատճառ դառնան, նրանք մեր խաղաղ խօսքի, մարդանէր քարոզի դէմ թնդանութների ահել բերաններ բաց արին, մեր գրիչների դէմ սայրասուր և հատու սրեր, սպիտակ թղթի դէմ՝ արեան ու պատերազմի դաշտեր ցուցուցին, և եւան կոտորել մի ամբողջ ժողովուրդ, քարուքանդ անել մի ամբողջ չէն աշխարհ: Ինքնապաշտպանութեան վէճ ձայնը հնչեց բարձրաձայն, և մենք հարկադրեցանք զէնք այդ մահու գործիքը գործածել, այո՛ մեղք-յանցանքը մերը չէ, ամօթ պատճառին:

Հնչակ... խաղաղ գիշերւան, հանդարտիկ օդի ծալքերից յստակ ու սուր մի ձայն, մարդկային մի կանչ հնչեց հեռից, Մերոնք են—ասաց Փարօն:

Երկու սրտեր, երկու կրծքերի տախտակների տակ ժվին բարախել սկսեցին, լեզուները կարկամեցին: Բաժանման վայրկեան էր, անխօս գրկախառնեցին

նրանք, արցունքները իրար խառնեցին և լեզուների պատմել արտայայտել չկարողացածը, տաքուկ կաթիլները իրար ականջին փսփսացին:

Հնչակ... կրկնեց նշանաձայնը և լեռներ ու ձորեր անթիւ լեզուներով արձագանքեցին:

— Հեղինէ՛, բաւական է, չատ եմ ուշանում, զէնքերս բեր, ինքնիրեն բռնազրօսիկ, զսպած ասաց Փարօն:

Եւ Հեղինէն բերեց, փամփուտակալները խաչփակ ձգեց նրա ուսերից, և փամփուշտների պսպղուն փայլով կուրծքը զարդարեց. մէջքին կապեց դաշոյնն ու ատրճանակը, փոքրիկ պարկը լի հաց-պաշարով, և թիթեղիայ ջրիմիկը կողքից կախեց և բոլորից յետոյ հըրացանը տեւեց ձեռք, սուրբ և խորհրդաւոր հանդիսաւորութեամբ հետեւիւ խօսքերն ասելով:

— Գնա՛ Փարօ ջան, գնա՛ և երբ կը սրբես ուրիշ թաց աչքը, այն ժամանակ յիշիր Հեղինէդ, գնա՛, բայց խնդրում եմ իմ վերջին խօսքերով, որ քու զէնքերը երբէք ի չար չգործածես, չդաւաճանես, և ի՛նչքան հնար է խնայես մարդկային կեանքին...:

— Ես քու ցանկութիւնը սրբութեամբ կը կատարեմ— պատասխանեց Փարօն, և վերջին համբոյրներ փոխանակելուց յետոյ, նա բարձրացաւ բակի ցածրիկ պատիցը, թռաւ դուրս և արագութեամբ հեռացաւ: Մի քանի վայրկեան անցկացած երրորդ անգամ լուեց Հնչակ, որին Փարօի ծանօթ ձայնը նոյնպէս բարձրագոյ պատասխանեց «Ձանգակ»...:

Ձանգակ ու Հնչակ, հնչում ու լուում են գիշերային խաւարի մէջ, լոյս, ազատութիւն սիրող հալա-

ծականների բերնից, բայց երբ կը լինի որ Հնչակը ազա-
առութեան աւետարտ հնչէ ազատ, համարձակ և Զան-
գակը քաղցրաձայն զօղանջով մեռնող բռնութեան,
անհետ կորչող անհաւասարութեան մահերգը երգէ...
լալահառաչ չեղտով ասեց Հեղինէն, որ թիկն էր տեւել
հաստարուն ծառին, ասես տոկալ կարենալու, տանելու
համար ուսերին ծանրացած ահագին վշտաբեռը:

Արշալոյսը նորազարթ աչքերը բացեց, թերթերունք-
ներից քունը թօթելով, բարձրաբերձր սարերի կանանչն
ու ծաղկունքը թրջող զովասուն ցօղ-շաղով երեսը
լաց, ապա սկսեց իր զուգ ու զարդարանքը, հորիզոնի
գրկից դուրս բերեց գիշերը այնտեղ պահած, իր ճակտի
թագն ու պսակ ոսկեճաճանչ արեգակը, դրեց իր գլխին:
Հուր ու բոց բռնեց ողջ շրջապատը, հաղար հաղար շո-
ղիկ-ճառագայթները ամենուրեք թլթլացին, աղբիւր-
ների ու առւակների ցուրտ գրկեր մտան առաւօտեան
լողանքի համար, ամենուրեք շաղ տրւած ակներն ու
զոհարները երկներանգ աչիկներով ողջոյն ասացին:

Փոքրիկները տակաւին մուշ-մուշ ննջում էին, գլը-
խիկները ձգած, մազերն արձակած ու ցրիւ տրւած,
թաթիկները երեսներին: Մայրը նրանց գլխավերեւ, թի-
կըն տւած բարձին, գլուխը քարշ արած, կիսահակ
նիրհում էր որպէս հաւերժական հարս: Արշալոյսի շո-
ղերն իսաղունդունով այստեղ էլ իջան, փոքրիկները
գլուխնին փախցրին, թաթիկներով ծածկեցին աչքերը:
Զարթնեց Իսկուհին, նստելով անկողնու մէջ շուրջը նա-
յեց կիսաքուն, տեսաւ մօրը մինակ, իսկ հայրը չկար:

— Մայրիկ ջան, մայրիկ, ասա ինձ շուտով, ո՞ւր է
հայրիկը, միթէ նա գնաց...

Կիսաքուն, երազող, նիրհած մայրը խուփ արած աչ-
քերը բաց արաւ, նայեց զաւակին, լռիկ ու մնջիկ.
աչքերի աղբրակների ակունքը բացեց, արցունքի մար-
գարտէ կալլակները փայլեցին նրանց յատակ ու անհուն
յատակում, ապա նա մեղմիկ ձայնով ասաց:

— Հայրդ գնաց, այո՛ գնաց, իմ սիրուն բալիկ:

Մի պահ տիրեց խորհին, տրամալի և խօսքերով
անարտայայտելի թախիծը՝ մայր և աղջիկ իրար նայե-
ցին անխօս և աչքերով ինչ որ մաքեր ու յոյզեր փո-
խանակեցին:

Զինապատ սարերի կուտական կատարներից ծնած,
կանանչ անտառների և ծաղկալի հովիտների միջով ան-
ցած, առաւօտեան թարմ զեփիւռը սրսփալով եկաւ,
սուրաց, սւաց և սօսափեց թթնու տերեւները: Զե-
փիւռ-հովիկի թշուշ մրմունջին խառնեց և արշալոյ-
սեան թռչունների մեղեդիները, այդ ժամանակ երգեց
և մայրը, նրա քաղցրահնչիւն դաշնակը միացուց բնու-
թեան համերգին, ասես թէ կամենում էր և խնդրում,
որ օդասլաց զեփիւռը տանէ իւր երգը և այն հնչեցնէ,
սարերի գլխին, ժոյռ քարի տակ, գլուխը քարեայ բար-
ձին դրած, հրացանը կրծքին գրկած իր սիրելի Փարօին,
նրա ականջին մրմնջան, օրօր ասեն նրա համար:

Յանուն նոր կեանքի ամենուր մարդկութեան

Զինուր դարձաւ նա ու խօսիմ Հնչակեան.

Մէկը՝ ամենեւին, ամենքը՝ մէկին

Վեհ սկզբունքին միտ հաւատարիմ:

Սուրբ գաղափարի դրօշը ձեռքին

Նա գնաց օգնել հե՛տ արշաւանքին,

Եւ ազատութեան անկազ ծառայով
 Մարտի դուռն հետեց նա բուռն խանդով:
 Մեղք մեր չէ, նախաձիմ նրա՛նց,
 Որի՞ եղան պատճառ այս դաժան չարեաց:
 Վա՛յ նրանց գլխին, մօտ է փրկութեան
 Օրը պանծալի. վախճան բռնութեան:
 Մի վերջին հարւած, դս՛ւմ տանջող մարդիկ,
 Սուրբ աշխատանքի հարազատ որդիք,
 Եւ խարխուլ շէնքեր անարգ բռնութեան
 Հիմնովին բաւանդ կրօնի անպայման:
 Մի՛ ուժեղ զարկ էլ, եւ՛ դրօշ յաղթապանծ
 Հնչակեան ուխտի վե՛հ գաղափարաց,
 Նշան նոր կեանքի, հաւատարմութեան
 Կր բերէ համբու մեր ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ...:

Բ.

Մեծ դէպք անուշով որակւած համատարած պա-
 տուհաս աղէտից, որ ընդհանուր և հասկանալի կոչու-
 մով աշխարհին յայտնի է և Հայկական կոտորածներ
 բացորոշ յատուկ անուամբ. այդ մեծ դէպքից հազիւ
 մէկ, մէկուկէս տարի էր անցել. բայց տակաւին, խանձ-
 ւած և քարուքանդ աւերակների վրայ՝ ջարդ ու փշուր
 ընկած ժողովուրդը, վիրաւոր, յուսակտուր և անօգնա-
 կան ողբում էր և պատմում անտարբեր և անսիրտ
 մարդկութեան. թէ՛ ինչպէս ինքն էլ ցանկացաւ մարդու
 պէս ապրել, իր բռնաբարւած իրաւունքների վերադարձ-
 նելը պահանջել, և թէ՛ իր այս համեստ և մարդկային
 իրձերկն ի՞նչպէս պատասխանեցին...: Ջարդուկոտոր ժո-
 ղովուրդը նստած, աւերակների մոխիրներն էր փոքրփոք,
 կայծեր գտնուելու համար, ողբում էր լալազին ձայնով իր
 վիշտը, փլատակների տակ թաղւած նահատակներին լսե-
 լի դարձնելու փափաքով:

Ծովակի՛ ափին, կանաչապատ լեռներով հովանաւոր-
 ւած ժայռ բերդը, զերթ հսկայական և յաւիտենական
 պաշտպան, մի կողքում առած, նստած էր Վ... քաղաքը:
 Նա, բնական գեղեցկութեամբ աննման չքնաղազոյն
 քաղաքը, կրժքին ստացած անբուժելի և լայնաբերան
 վէրքերի կսկիթներից, ստացած այրւածքների հոգեհան-
 մամուռից, ա՛յնքան էր աղաղակել, այնպէս էր կանչել, որ
 այժմ ձայնը իսպառ կտրած, անծպուտ և ուշակորոյս ըն-
 կել միայն միմուտ էր:

Մարդիկ քիչ էր մնում հաւատալին՝ թէ ըմբոստութեան ոգին յաւիտեանս վերացել է, երբ նորից խորհրդաւոր մի շուկ բերնէ բերան շրջել:

— Էլի եկել են, փափսում էին իրար ականջին բնաւեր քաղաքացիները, բայց այնպիսի զգուշութեամբ և ախուժախով, որ թւում էր թէ այդ մասին խօսելիս բերանին և լեզուն այրւում ու տապալկւում է:

Զրոյցներ էին շրջում, չափազանցուած, առասպելախառն: Ոմանք ոգևորւում էին և ուրախութեամբ լցւում, մի մասը լուրջ մտահոգութեամբ տարւում, իսկ փոքրամասնութիւնը դժգոհ էր ու կատաղած: Այսպիսի հոսանքներ գոյութիւն ունէին հարազատ ժողովրդի ծոցում, մինչ տիրապետող տարրը հազար աչքերով և ականջներով հետեւում էր նորոյթին, զանազան միջոցներ, արտակարգ պայմաններ և խտութիւններ ստեղծելով:

Քաղաքի հրապարակներից մէկում, ուր գալիս միանում էին երեք փողոցների բերանները, մի յորդանոս աղբիւրի գլխին, սուերաշատ ուռենու հաճելի շէնքի տակ, աղբիւրի կողքին դրած աթոռների վրայ նստոտել էին մի խումբ մարդիկ. հովանում և հանգստանում էին:

— Գիտե՞ս, լսե՞լ ես, Յակոբ ախպէր, էլի՛ եկել են... ինչպէ՞ս չեն վախճնում, չեն խնայում իրենց երիտասարդութեան: Զարմանալի բան է նրանց անփորձ անվտանգ այստեղ հասնիլը, կտրել և անց են կացել ութ տաս օրերի ճամբա, սարերի կատարներով են քալեր, գիշերները ցերեկ դարձրած, ճեղքել են ու անցել արնախում վայրենիների անեղ բազմութիւններ, գինւորական խիտ շրջթաներ: Ընդուն տասն՝ այս մարդիկ քաջ և անճշէր լինե-

լուց զատ, մի ուրիշ լաւ բան էլ ունին, գերբնական մի բան, որ թերեւ մեր գլխում չի տեղաւորւիլ:

Սօսողը անդադար աչքերը չորս բոլոր դարձնելով վերջացրեց խօսքը և սպասողական դրութեան մէջ մնաց դիմացինի պատասխանին:

— Բայց ո՞վքեր են այդ եկւորները, Միսակ ախպէր, որոնց մասին այդքան բաներ ասացիր, հարցրեց առաջինը, որը ոյժ էր գործ դնում իրեն անգիտակ ձեւացրնելու համար:

— Միթէ՛ դու այդքան անտեղեակ ես, վրաբերեց Միսակը, նրա՛նք են էլի,

— Էլի՛ նրանք, բայց ո՞վքեր են

— Նրանք էլի... մեր տղերք... Հնչականները...

հատ հատ և շեշտելով ասաց Միսակը, միշտ շուրջը նայելով, և ապա երբ վերջացրեց յաջողութեամբ, այսինքն առանց լրտեսելու, կարծես մի մեծ բռն ցած դրեց իր ուսերից: Յետոյ նա վեր կացաւ, աղբիւրի ջրով մի լաւ զովացրեց երեսն ու ձեռները, սրբեց ու չորացրեց և, նախկին տեղը բռնելով շարունակեց:

— Նրանք Պարսկաստանի սահմաններով են անցել և այստեղ հասել. խումբը բաղկացած է աւելի քան վաթսուն հոգուց. սրանց մեծամասնութիւնը այն կողմեր ապաստանած մեր փախստականներից են, իսկ մի փոքր մասը՝ էն կողմի մեր ախպէրներից են, ասում են, շատ և ընտիր զէնք ու մթերք են բերել:

— Փա՛ռք քեզ տէր, հօ՛ւ չմեռաւ կռիւը, հօ՛ւ չլուց արդարութեան ձայնը, վատերը այսպէս կապաւէին, և ինձ, նահատակ զաւակների դժբախտ հօր սիրտը խոցում խո-

ցոտում էին ամեն անգամ, ասելով թէ «ի դուր մեռան
գնացին երթոտասարդ զաւակներդ, նրանց ծամբան շա-
րունակող էլ չի լինի, նրանց ոյժը մի ձգելու վառող էր,
են են»։ այժմ թո՛ղ տեսնենք Ես-գիտէի, Միսակ ախպէր,
բայց դիտմամբ չգիտնալու զարկի, պիտի շա՛տ զգուշ լի-
նել, լրտեսներ էլի շատեր են։ Յակոբը տակաւին չէր
վերջացրել, երբ նրանց մօտեցաւ երրորդ մի անձնաւորու-
թիւն և ասաց։

— Բարեկամներ պատրաստէ՛ք, դարձեալ գուլումը
կոխեց մեր դուռը, ստրացած աղէտը պիտի ծանրանայ մեր
վրայ, և այս անգամ անդարձ և անոյս պիտի կորչինք։

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ կայ որ, միաձայն վրայ բերին առա-
ջին երկուսը։

— Ի՞նչ հանգիստ և անվրդով էլ հարցնում էք, ու-
րե՛մն ոչնչից լուր չունիք էլի՛, դէ՛ լսէք որ սղապէս է,
չնչասպառ և կիսայանդիման տօնով շարունակեց նորեկը։
«Է՛ն անաքանդի աղերք էլի՛ եկել են, կարծէ՛ք բաւա-
կան չեղաւ ինչ չարիքների որ առիթ դարձան, այժմ էլ
եկել են պակասը լրացնելու։ Տօ՛, մի մարդ չկայ դրանց
առէ։ «Անխել՛ք տաքգլուխներ, ի՞նչ կուզէք, ձեր ձեռքից
ինչ կըգայ, եթէ մեզ չէք խղճայ, գոնէ ձեր կանաչ արե-
ւորին խնայէք։»

— Լա՛ւ, լա՛ւ, ախպէր, կարճ կապիր, ընդմիջեց
Յակոբը, նրանք իրենց գործը լաւ գիտեն և մեր խելքով
չեն պար դայ։ Հապա ի՞նչ կուզէիր. կը ցանկայիր ցկեանս
նստիլ այս աւերակների վրայ և միայն սգալ, կամ բռն-
նաւորների ոտքը լիղել, որդուդ, հարազատներդ կեան-
քի թիւ կտրող ձեռները համբուրե՞լ։

— Հապա՛ ի՞նչ անենք, «մի ձեռք որ կտրել չի լինի,
պիտի համբուրեա ու գլխիդ դնես», ի՞նչ կարող ենք
անել, խղճալի և կարեկցութիւն ու արգահատանք չարժող
ձայնով պատասխանեց խօսակիցը։ Գնանք ո՞ր անտակ
ծռիլն ընկնինք, ի՞նչ սե կապենք։ Քիչ առաջ կառավա-
րութիւնը պահանջեց առաջնորդարանից և բոլոր թաղա-
պետներից, որ պահած յեղափոխականներին լրեն յանձ-
նեն, հակառակ դէպքում նա սպառնում է քաղաքավա-
րի կերպով, թէ գալիքների դէմ առնել, պատասխանա-
տու լինել չեմ կարող։

— Այսպիսի բաներ տակաւին շատ պիտի տեսնենք,
եկող գնացող խմբերին վերջ, կռիւներին վախճան այն
ժամանակ միայն կը հասնի, երբ նորերը դուրս կը գան
կատարեալ յաղթութեամբ, պատասխանեց Յակոբը։

— Ուրեմն դարձեալ Մեծ-աղէտների նախօրեակուն
ենք ապրում, չնչնացին մնացեալ երկուսը։

— Այո՛, դժբաղդաբար, որովհետեւ վառվիրը տակա-
ւին չի կշտացել։

Այս վերջին խօսքերի հետ միաժամանակ լսելի եղաւ
զինւորական շնորհի ղիլ և անտարժ ձայնը. նա հնչեց
երկար և բոլոր զօրապահականոցներից արձագանդ տուաւ։
Փողը զօրքերին ի գէն էր կանչում և յայտարարում պա-
շարողական դրութիւն։

Քաղաքացիները դողացին։

Զինւորաշարժը սկսեց։

Խուզարկում էին։

Տներից դուրս, հրապարակներում և փողոցներում,
շուկաներում և խանութներում եղած բոլոր այր հայ

մարդիկ պաշարեցին իրենց կեցած տեղերումը: Տեղից ժափ գալը անկարելի էր, չարժեքը գնդակահար կը լինէր:

Իսկ տներում կանայք... զաւակներ... ողբ ու վայնասուն, երկնի կամարներ թնդացնող ձայներով...

Խուզարկում էին... Գիտէ՞ք ի՞նչ բան է այս. տեսե՞լ էք...:

Եւ այս դրութիւնը տեւեց ժամեր... քաղաքի բոլոր հայաբնակ թաղերում... բայց տակաւին անհետեւանք. յեղափոխականներին գտնել-չէին կարողանում:

Յանկարծ լսելի եղան հրացանի մի քանի ձայնիւններ: Հեծեալ եւ հետիտան զինուորների մեծ խմբերը, յայտնի պետերից առաջնորդեալ, դիմեցին դէպի այն կողմը, ուսկից լսեց հրացանազարկը:

Մատնանշեալ էր լրտեսի կողմից յեղափոխականների պարագլխի թաքստոցը, և մեծ բազմութեամբ խուզարկուներ հաւաքեալ այդ տան շուրջը, ուժեղ կերպով մի քանի տակ շղթայել էին նրան և սպասում էին հրամանատարի գալստեան ու կարգադրութեան, երբ զինուորներից մէկը պատուհանում նկատելով օտարականի զգեստով կեցած մի մարդու, հրացան էր արձակել և որին հետեւել էին իր ընկերները:

Մինչ դրսում միջոցներ էին որոնում տունը գրաւելու և բնակողներին ձերբակալելու, մինչ հարիւրաւոր հրազենների բերանները պատրաստ էին կրակ տեղալու տանը վրայ, և միւս կողմից լեւի-լեցուն տակառով նափթն էր սպասում հրդեհ ձգելու, ներսում կատարւում էր հետեւեալը, պարզւում էր այսպիսի տեսարան:

Յեղափոխական խմբի առաջնորդը, շուրջն առած երեք չորս ընկերները ու հիւրասիրող տան երիտասարդ զաւակները, գէն ի ձեռին պատրաստուած էին կուել դիմադրելու. նրանք ծրագրում էին դիմադրութեան կերպը, դիրքերը ևն.: Տիրում էր կատարեալ ոգևորութիւն: Ծըւարումի, վախի ուէ մի աննշան արտայայտութիւն չէին կրում դէմքերը, «մեռնինք մէկտեղ, ապրինք մէկտեղ» խօսքերը ամենքի չրթների վրայ կը թլթլար:

— (Մահն ընկերով հարմնիք է), ժողովրդական սափիւսօրիայական դարձեալք ասեալքով մէջ մտաւ տան տիրուհին: Համակրելի արտաքինով և դիւրեկան ձայնով մի կլին էր նա, փորձեալ և այսպիսի անցքերի յաճախակի ականատես եղած: — Բայց չպէտք է մոռնալ որ ամեն մահը մահ չէ, ամեն մահ՝ անմահութիւն չէ, ամեն մեռնիլը, քաջութիւն, անձնւիրութիւն չէ: Կան կեանքեր, ապրող, չմահացող կեանքեր՝ որոնց առաջ ինք՝ ամենասարսափելի մահն անգամ ոչնչանում է, երբեմն ապրելու զո՞ւարթութիւնը գերիվեր է ամենատեսակ ողջակէզներից: Զաւակներս, ներկայ դէպքում ես գտնում եմ, որ ձեզ աւելի հեշտ է մահին ընդառաջ գնալ, քան կեանքին, և երկրորդ՝ ամենաստոյգ կերպով ձեր մահից առաջ եղած ընդդիմադրութիւնը կը հրահրէ սկսող հրդեհը և՛ ձեզ հետ, մեզ հետ, ամբողջ քաղաքը անսփփ թշւառութեան կը մատնէ:

— Ուրեմն դո՛ւ, մայրիկ ջան, առաջարկում ես անձնատուր լինել և այն էլ գէն ի ձեռին, ընդմիջեց նրան երիտասարդ զաւակներից Արմենակը:

Երիտասարդ խմբապետը ուշադրութեամբ լսում էր

տիկնոջը և մերթ ընդմերթ զննող աչքերով նայում էր դուրս, հետեւում թշնամու գործողութիւններին,

— Ընկե՛ր, ասաց խմբապետը, մերոնց արդէն ձերբակալեցին ու տարան. ես տեսայ Մելքոնին, Աւօին և Վարդանին իրենց տանեալներով, անդէն և Կիսամերկ: Այս Բ՛նչ բան է, ըստ երեւոյթին մենք հետապնդուած ենք դաւաճանների վարպետ աչքերից: Ապա՛ խօսքը տիկնոջ ուղղելով ասաց նրան, — Մայրիկ, մենք հրապարակ ենք եկել հանրութեան համար, ժողովրդի համար, եթէ նրա շահը կը պահանջէ մեզնից ապրել ու տանջել թրքական բանտերում, պատրաստ ենք կատարելու:

Այսպիսի խօսակցութիւն տեղի կունենար ներսում, երբ յանկարծ հրացանների համազարկը ճռուաց և մի խումբ ոստիկաններ ու զօրքեր սուսերամերկ և լիքը հրացաններով ու ատրճանակներով, զանազան կողմերից ներս խուժելով, անկարելի դարձրին այն տեղ եղողների ու է չարժուժը

Գ.

Ամիսներ էին անցկացել, նոյն իսկ տարին լրացաւ և տակաւին ո՛չ մի դատավարութիւն տեղի ունեցաւ:

Կամաւորների, խմբապետի եւ նրանց հետ բանտարկւած հարիւրաւոր, դործին անտեղեակ գիւղացի և քաղաքացի հայերի կացութեան, տանջանքների և չարչարանքների մասին մէկը միւսից սարսափելի այնպիսի բաներ էին պատմում, որ լսողները ականջները գոցելով, անիծելով և հառաչելով փախչում էին:

Վերջապէս եկաւ, հասաւ դատավարութեան օրը:

Օգոստոսի առաջին օրն էր, տաք և պայծառ:

Դատարանում այնքան խիտ էր մարդկային բազմութիւնը, որ առանց այն էլ տօթագին օգը անշնչելի էր դարձել: Զօրքերն ու ոստիկանները հազիւ էին պահպանում կարգը: Մեղադրեալներին, որոնք մի քանի տասնեակ երիտասարդներ էին, առաւօտ վաղ, հասարակութիւնը հաւաքւելուց առաջ տրդէն փոխադրել էին բանտից և փակել դատաստանատան ներքնայարկ, զետնափոր նկուղներում: Երբ ներկայ էր դատաւորների կազմը և մօտ սկսելու ժամը, նրանց բերին դահլիճը, տեղաւորեցին դատաւորների յատուկ բաժնում և չրջապատեցին պահակներով...

Դահլիճի ճակատ պատի վրայ, ոսկեգոյն չրջանակի մէջ, կախւած էր տէրունական խորհրդանշանը, որի աչքերի առաջ, ոտների տակ դրւած ամբիոնի վրայ, կիսալուսնաձեւ և կանաչածածկ սեղանի շուրջը բազմել էր

դատաստանական կազմը: Մէջտեղումը նստել էր նախագահը, յիսուն տարի քալած, ալեխառն միրուքով, բարի արտաքին երեւոյթով մի ծերունի՝ կրօնաւորի տարազով: Նրա գլխարկի շուրջ բոլորած սպիտակ փաթթոցի փայլը աւելի էր լուսաւորում ճակատն ու դէմքը և սպիտակացնում ալեղարդուած հերերը: Նախագահի կողքերին, աջ ու ձախ, տեղ էին բռնել աղգերի և դասային ներկայացուցիչները. աջակողմի վերջին ակոռը գրաւել էր դատախազը, նրա դիմացում, միւս կողքի վերջին տեղը տըրւած էր աւագ քարտուղարին: Դատախազի արտաքինը անգամ արգելում էր նայողին՝ դէպի նա, գլւանքի ու ատելութեան զգացումներից բացի, մի այլ մտածում ունենալ:

Նախագահը դատը սկսւած յայտարարեց:

Բազմամարդ դահլիճը որ աղմկած էր ցարդ, լռեց այնպէս, ինչպէս սև գիշերների մէջ գերեզմանատներն են լռում:

Քարտուղարը սկսեց ընթերցումը մեղադրեալների վերաբերեալ ամբողջ գործի, որի մէջ առաջ էին բերւած նախնական քննութեան ժամանակ, քննիչների կողմից կազմւած բոլոր արտառոց յերիւրանքները: Այս վերջանալուց յետոյ, կարդացին մեղադրեալների անունները, որոնք տասնեակներով էին:

Նախագահը դիմելով մեղադրեալներին հարցում է, — բոլորը ներկայ են: Հնչական ներկայացուցիչ Փարօն, ո՞վ է, թող առաջ անցնի:

Այս ժամանակ հասարակութեան մէջ տիրեց մի իրարանցում, որովհետեւ ամէնքն էլ ցանկանում էին անպատճառ տեսնել հռչակաւոր ներկայացուցիչին:

Երիտասարդը առաջացաւ և ասեց — ահա՛ ես:

— Ո՞վ էք դուք, որտեղացի, ի՞նչպէս է ձեր անուն աղգանունը, հարցրեց քաղցրութեամբ նախագահը:

— Ես դժբաղտաբար ո՛չ մի բան չեմ կարող ասել. Պ. Նախագահ, որով հետեւ ո՛չ մի երաշխիք չունիմ անձիս անձեռնմխելիութեան, մինչև անգամ դատավարութեան ընթացքում, ուստի ես առաջարկում եմ կանչել այլ տէրութեանց ներկայացուցիչներին ներկայ լինելու համար, հակառակ դէպքում ես հրաժարւում եմ ձեր բոլոր հարցերին պատասխանելուց:

Նախագահը այնուհետեւ հերթով հարցրեց ներկայացուցչի բոլոր ընկերներին, որոնք դարձեալ միեւնոյն կերպով պատասխանեցին: Ապա նա դատաւորներին խորհրդակցութեան հրաւիրեց:

Անցկացաւ կէս ժամ, որից յետոյ նախագահը մտաւ դահլիճ և յայտարարեց թէ նիստը յետաձգւում է:

Այսպէս ամիսներ տեւեց դատաւարութիւնը,

Վերջապէս եկաւ, հասաւ վերջնական գործողութիւնը,

Դատավարութեան ներկայ էին այլ պետութեանց ներկայացուցիչներն և ահագին բազմութիւն այլազան ժողովրդներից: Ընդունւած պաշտօնական արարողութիւնները վերջանալուց յետոյ, դատախազը սկսեց կարդալ իր մեղադրականը:

«Արդարադատութեան եմ յանձնում Հնչական ներկայացուցիչ Փարօյին, խմբապետներ՝ Մելքոնին, Վարդանին, Արչակին և իրենց հետեւորդ այս բազմութիւնը՝ կերներին, որոնք զինւած խմբով օտար երկիրների սահ-

մաններէից գաղտնի մեր երկիրը մտան, կուէ բռնուեցին Բ. ի շրջանի և... գիւղի մօտ, Գրգերի և մեր կառավարութեան զինուորների հետ, միօրեայ ճակատամարտից յետոյ նրանք յաջողեցան խուսափիլ և քաղաք մտնել, ուր ինչպէս յայտնի է շնորհիւ կառավարութեան և Երանդեան ջանքերի վերջապէս ձերբակալուեցին: Նախնական քննութիւնների և բազմաթիւ վկայութիւնների վրայ հիմնուելով ապացուցեց, որ նրանք անդամներ են հնչական յանցաւոր և գաղտնի ընկերութեան, որը նպատակ ունի, ամենից առաջ, անջատել Հայաստանի թիւրքական կայսրութիւնից և հիմնել Հայոց թագաւորութիւն: Երկրորդ՝ իրենց ծրագրով պահանջում են ջնջել բոլոր աստուածադիր կարգերը, օրէնքները, որոնցով մինչև այսօր կառավարում են աշխարհը ու մեր հայրախնամ կայսեր երկիրն ու հպատակները, և նրանց տեղ դնել հաւասարութեան, ազատութեան և այլն կարգերը, որ ժամանակ կնոջ և տղամարդու խտրութիւններն, տէր ու ծառան, զինուորն ու փաշան բոլորը պիտի վերանան և իրեն թէ ամենքը հաւասար պիտի լինին: Այս յանցաւոր և աշխարհակործան, հակա-կրօն և անաստուած նպատակները իրագործելու համար, նրանք ընտրել են նոյնպէս ամենադատապարտելի միջոցներ: Զինուած խմբեր կազմակերպելով դուրս են եկել լեռները, կողոպտում և թալանում են բարի և աստուածապաշտ մարդկանց. սպանում են մեծ թագաւորի պաշտօնականներին, աւերում, հրդեհում և խուլում են մեր խաղաղ երկիրը: Այս ամենը արդէն ապացուցւած իրողութիւններ են, ուստի պահանջում եմ, պարոնայք դատաւորներ, յանուն արդարադատութեան և օրինագրի,

սրանց, որպէս պետական դատաճանների, նորին կայսերական մեծութեան դէմ ըմբոստացողների, որպէս ոճրագործների և աւազակների, դատել և պատժել համաձայն պատժական օրինագրքի 45, 56, 58 և 62րդ յօդւածների տրամադրութեանց...»:

Դատախազը վերջացրեց, հանդիսատես հասարակութեան միջից լսում էին հայհոյախառն կանչաւորներ. «Մահ անաստուածներին», «կախաղանով խեղդամահ անել այդ չարագործ ապստամբներին»:

Դարերի մղեւանդութեան, խաւարամտութեան ձայնն էր այս, որ զիլ հնչում էր վայրենի հասկացողութիւններով անաւած ու զարգացած ժողովրդի բերնով:

— Այժմ հերթը ձերն է Պ. Պ. մեղադրեալներ. խօսէք ու պաշտպանեցէք ձեզ, երբէք մի թաքցրէք ձմարտութիւնը, համարձակութեամբ խոստովանէք և հաւատացէք, յուսացէք արդարադատութեանը: Առաջինը նա հրաւիրեց ատեան ներկայացուցին:

Ոտքի ելաւ Փարօն, մի երկու քայլ առաջ գնաց հպարտ հանդիսաւորութեամբ, հրաբորբօք աչքերով չորս բոլորը նայեց, ապա հայեացքը սեւեռեց ուղիղ նախագահին, մինչ ուսերն իջնող գանգուր մազերը հեռացրեց ճակատից և քունքերից, սրբեց քրտինքը, ապա համարձակ և հնչիւն ձայնով սկսեց:

— «Պարօնայք դատաւորներ, համոզւած լինելով որ մեր դաւանած սկզբունքները ձգտում են մարդկութեան կատարեալ երջանկութիւն հաստատելու և ապահովելու, գիտակցելով մեր գաղափարների և գործի անվիճելի վերութեանը, ես միանգամայն երբէք կարիք չեմ զգում

մեզ պաշտպանելու և կամ այսպէս անւանւած արդարացնելու, որովհետեւ թէ առաջինը և թէ մանաւանդ երկրորդը ոչ մի նշանակութիւն չունին մեզ համար: Ես իմ ճառով պիտի պատասխանեմ միայն Պ. դատախազին և նրա մեր կուսակցութեան հասցէին արած զգուշի զըրպարտութիւններին: Արդարադատութիւնը արդէն գոյութիւն չունի, որովհետեւ ա՛յն ինչ որ ճշմարիտ է և մարդկային, նա ձեր օրինագրքով նկատւած է ծանր յանցանք: Գոյութիւն ունի և մի այլ նշանաւոր հանգամանք, ներկայումս նոյնիսկ գործածութիւնից հանւած է և այդ օրինագիրք կոչւածը, նրա պատիժները չառ մեղմ են նկատւած, թաղաւորում է բռնապետ, անսիրտ տիրապետողների բացարձակ կամքը, այնպէս որ ես հաւատալիք եմ, որ մեր վեճաբանները արդէն տրւած են ձեզ և այժմ նրանք դրւած են այդ սեղանի վրայ, հետեւաբար դուք ոչինչ անել չէք կարող, բացի հասարակ մարդկաբուկ ձեւական խաղից:

«Այն դժբաղդ օրից, երբոր մեր երկրագնդի վրայ սկիզբն առին, ներկայումս իրենց ծայրայեղութեան և ամենաբիրտ սատկութեան հասած իրաւակարգերն ու հասկացողութիւնները, որոնք ստեղծւեցին բռնադատօրէն, հաստատւեցին տիրելու, հստատակեցնելու, զրկելու և առանց աշխատանքի ուտել վայելելու դրութիւնը, որոնք, բնատուր բոլոր բարիքների հետ և մարդկութեան ամենաճշդ մեծամասնութեանը ստիպեցին զինու բիրտ և անաղիւ ոյժով, միայն և լոկ իրենց սին փառքին, անբարոյական հաճոյքներին ծառայել: Նրանք իբր թէ ազնիւն ու վեհը պաշտել տալու, մարդկանց բարոյացնելու և ճղճի-

մութիւնից բարձրացնելու պատրւակով, վարդապետութիւններ անգամ յօրինեցին, յարմարեցրին և իրենց ցանկութեան դէնք, միջոց դարձրին ստոր դիտումները իրագործելու համար. մի խօսքով՝ նրանց համար գոյութիւն ունի մարդկային ազգի մեծամասնութիւնը իբրեւ լոկ միջոց, աստիճան կամ պատանդան յղիմանալու և տիրելու համար: Ահա այսպէս եղաւ որ երկիրը դարձաւ դժոխք, արեան ծով, թշուառութեան հովիտ... որպէս զի տէրերը թագակիրները և իրենց արքանեակները զւարճանան ի հաշիւ այլոց, անհամար աշխատաւորների, միլիոնաւոր բանւորների...: Եւ այն դժբաղդ օրից, երբ այս կարգերի հիմը դրւեց, սկսեց միաժամանակ մի խուլ, յարատեւ և յամառ կռիւ տէրերի և հպատակների միջեւ: Դարեր եկան ու անցան: Պատերազմներ եղան մէկ միւսից անդ: Մարդկային արիւնը գետերի նման հոսեց: Ճանձող մարդկութեան անպատմելի գալարումները ստիպեցին և պատճառ դարձան, որ մարդկային գլուխը, միտքը ճար գըտնէ, ճամբայ ցոյց տայ եւ վախճան դնէ այս աշխարհաւեր և մարդակոտոր չարեաց:

Եւ եղան մարդիկ, որոնք խորհեցին, մտածեցին և տարիներով յոգնեցին երկար, մինչև որ մեր օրերում գտան միջոցը, ճամբան, միակը, գիտնական և թւարանական ճշմարտութիւնների վրայ ձեւած մի վարդապետութիւն, որ կոչւում է Սօցիալիզմ-ընկերավարութիւն: Ի՞նչ է ասում այդ գիտութիւնը: Նա յայտարարում է, որ մարդկային թշուառութեան, պատերազմների և անհաւասարութեանց միակ և հիմնական պատճառը տնտեսական պայմաններն են, պայմաններ որոնք ստեղծել են չափ-

րով և հետեւաբար ըմբռնումներով իրար հակառակ դասակարգեր, և որպէս դարման այս-չարեաց, նա գալիս է իր հրամայականը դնելու: Եւ ահա՛, — պիտի կործանւին դասակարգերը, դա պատմական անհրաժեշտութիւն է: Եւ արդիւնաբերութեան միջոցները սեպհականութիւն դառնալով աշխատաւոր դասակարգին, առաջ կը գայ բնականորէն հաւասար աշխատանք, հաւասար վայելք, որով և կը թագաւորէ «Մէկը ամէնքի, ամէնքը մէկի» սկզբունքը:

Ահա՛ այս է և Հնչակեան կուսակցութեան սկզբունքը, նրա միակ և վերջնական նպատակը:

Այս միջալայրի և ժամանակի մէջ Հնչակեան կուսակցութեան ծնունդը բնական էր և հրամայական. և նա հրապարակ ելաւ գործելու: Ի՞նչ էին ներկայացնում գործունէութեան համար ընտրած առաքարէզը և իրեն ծնունդ տուող ժողովուրդը իրենք իրենցից:

Ամբողջ երկիրը անքում էր ամենատարաբանի թուրքապետութեան ճիրաններում. անտեսականը՝ ցեղերին ու ազգերին դարձրել էր գերի և իրար յօշոտող, տիրապետողների ձեռամբ: Սուր կարիքը աշխարհով մէկ աղաղակում էր: Կրօնը՝ շահագործողների գլխաւոր ղէնքերից մէկը, իր տխուր դերը շատ յաջողութեամբ էր կատարում: Տիրապետող-կառավարողների ազգային պաշտօնական կրօնը չէին դաւանում հպատակուած ժողովուրդները, և նրանք, չնորհիւ այս հանգամանքի էլ ենթակայ էին բացի դասակարգային զրկանքներից, կոտորածների ու հալածանքների իրենց դասակից ու բաղդակից, բայց տիրապետողների կրօն դաւանող, անգիտակից խաբածների կողմից էլ:

Եւ իբրեւ ազգ ու այլակրօն տարր՝ հալածող ժողովուրդներից մէկն էլ հայութիւնն է, որից ծնունդ առեց մեր կուսակցութիւնը:

Դարեր շարունակ նա՛ հայութիւնը տանջեց ու չարչարեց. անտանելի բեռը չալակն առած՝ անհուն զրկանքներով այս օրերին հասաւ: Երբ դրութիւնը աւելի վատթարացաւ, ճնշումները սաստկացան և գերազանցելով պատմականները, բոլոր անցեալը մոռացնել տւին, այս հետեւանք եղաւ որ նա զարթնէ և զգայ տանելիներորդ դարու բռնապետների է՛ն տիպիկ ներկայացուցիչ Մեծ-Մարդասպան Աբդուլ-Համիտի լծի ծանրութիւնը և ընդ-վզումի գաղափարը ծնէ:

Իր սահմաններից դուրս, իր դասակիցներից պարտւած՝ թագակիրը կատաղի գազան կտրեց ներսիների, իւրայինների հանդէպ: Ոտքի ելան դարերով քնածները, ազատութեան հրդեհը բորբոքեց, ապստամբութեան գոռ փողի ձայնը լայնատարած երկրի մէկ ծայրից միւսը լսելի եղաւ, ճնշւած շատ ժողովուրդներ թօթափեցին լուծը, փչրեցին շղթաները և ազատ շունչ առին:

Ոտքի ելաւ և Հնչակեան կուսակցութիւնը յանձին հայ ժողովրդի և վճռեց կամ ապրել և պահել իր ազգային պատմա-անհատականութիւնը և կամ թէ մոռնել պատւաւոր կերպով, իրաւունքներ պաշտպանելու ճակատամարտում:

Մեզ մեղադրում էք անջատողականութեան, Հալաստանը բաժնելու և այնտեղ Հայկական թագաւորութիւն հիմնելու մէջ:

Մենք չե՛նք անջատողը, մենք չենք բաժանողը, այլ

դուք, պարոնայք դատաւորներ, դո՛ւք և ձեր կառավարութիւնը: Ամբողջ երկիրը ի շահ ձեզ դարձրել էք ընդարձակ շահագործարան, միլիոնաւոր ձեզ նման մարդկանց ձեզ ստրուկներ և ասում էք բռնադատում էք որ լուեն, խեղդո՛ւմ էք բողոքի աննշան ձայնն անգամ: Տանելի ո՛չինչ չկայ այս երկրում. ազգերի գոյութեանը վտանգ է սպառնում: Դուք ծրագրել էք և եռանդով էլ գործադրում էք այդ ազգերի ջնջումը: Թոյլ չէք տալիս որ ապրին ազգերն ու ժողովուրդները, և ապա՝ վեր էք ելնում և մեղադրում որ բաժանում են, անջատողականներ են: Ստեղծէ՛ք երկրում փոքր ինչ տանելի կարգեր, թոյլ տուէք ազատ զարգանալու, և ո՛չ ոք չի մտածիլ բաժնւիլ: Իսկ դուք ի՞նչ արիք: — Դէմ կեցաք ձեր բոլոր ուժով Միտհատեան սահմանադրութեանն անգամ: Սուլթան Համիդը թաղեց ո՛չ միայն Միտհաան և իր սահմանադրութիւնը, այլ այսպէս մտածողներին, կասկածելիներին հարիւրներով ու հազարներով կերակուր դարձրեց Միջերկրական, Սև և Մարմարա ծովերի ձկներին: Գնացէ՛ք հարցրէք մայրաքաղաքի բընակիչներին, որոնք դադարեցին ձուկ ուտելուց, որովհետեւ նրանք լեշանոտել էին: Շրջէք երկրի բոլոր անկիւնները և կը գտնէք անշուք դերեզմանները թիւրք ազատամիտների՝ ձեռնից հալածւած, ձեր ձեռքով միւս աշխարհ ուղարկւած: Եւ անա այս պատճառներն էին որ բաժան բաժան դարձրին թիւրքիան, ու իրականացան երկայ արեւմուտ զահակալի դժբախտ հօր գուշակութիւնը, որն ինձ պատմել են բանտում թիւրք հայրենակիցներս. «Աբդուլ Համիդի ծննդեան ժամանակ, հայրը

բաղնիքում լողանալիս, պալատական բանբերները աւետում են նրա թագուհու երկունքից ազատւիլը, — Մահն է նորածինը, հարցնում է մերկամարմին Սուլթանը — «այո» պատասխանում են: Վայ, տրտմազին հառաչում է նա և ձեռները ծնկներին դարնում, խեղճ ժողովուրդ, ափսոս իմ երկրին, ես մերկ, նորածինը՝ ապագայ կայսրացուն մերկ, այս լաւ զուգադիպութիւն, լաւ նշան չէ» — և ճիշտ լաւ նշան չէր գաղանի աշխարհ գալը, մանաւանդ թագաւոր դառնալը: Շուրջներնիդ նայէք և տեսէք աւերը, ջարդուհիւր եղած և Եւրոպական դրամատէրերի գանձարան դարձած թիւրքիան, նրա ժողովուրդների աղքատութիւնն և քաղցածութիւնը:

Վերջին խօսքերը ելեքտրականացրին ամենքին էլ: Դատախազը իր տեղում շարժւում է ինչպէս փչերի վրայ նստած մէկը, ժողովրդի միջից ձայներ բարձրացան, ու մանք կանչում են «ճի՛շտ է, ճիշտ է ասում», ումանք, «լուեցրէ՛ք գեաւուրին, հայհոյում է»:

— Պարոն նախագահ, պահանջում եմ լուեցնել, որովհետեւ նա յանդգնում է հայհոյել մեր աստուածաշուք կայսեր, ես թոյլ չեմ տալ և չեմ կարող հանդուրժել, յուզւած և փրփրած կերպով ասաց դատախազը:

Մեղադրւողը դադար էր առել, նա քրտնել ու կարմրել էր, այնպէս էր ոգեւորւած որ իրեն զգում էր ազատ քարոզչական ամբիոնի վրայ: Եւ վերակսեց նա:

— Ես չեմ հայհոյում, այլ ասում եմ զուտ ճշմարտութիւն, եւ ձեզ ծանր է գալիս, դուք չէք կարողանում լսել: Ահա՛ այսպէս, պարոնայք դատաւորներ, երկիրը բաժան բաժան անողները, անջատականները մե՛նք չենք, այլ դո՛ւք, տիրապետողներիդ կառավարութիւնը:

Մեզ մեղադրում էք, որ նպատակ ունինք հայկական թագաւորութիւնը վերականգնելու: Սա՛ որո՞ւմ է, բացարձակ և անխիղճ զրպարտութիւն է: Մենք Հայաստան, ինքնավար Հայաստան ենք ուզում այնտեղ բնակող ժողովուրդների համար, ուր չեն տիրապետելու բռնապետական կարգեր, ուր ազգ ազգի և ցեղ ցեղի վրայ չեն տիրելու, ուր բացի ժողովրդական կամքից, գոյութիւն չի ունենալ և ո՛չ մի թագաւոր: մենք չենք ցանկանում մէկ տիրողին տապալել և նրա տեղ մի այլը դնել: Իշխողների անունները փոխւելով ոչինչ չի լինի, մեզ համար միեւնոյնն է Սուլթան Համիդն էլ թագէտս արքան էլ, ուրեմն այն բանում, ինչում որ մեզ էք յանցաւոր ճանաչում, կատարելով վստահութեամբ ձեզ պիտի մեղադրել, որովհետեւ դուք էք պահպանողը բռնակալների և նրանց գաղապարները լիզողը:

Մեզ դատապարտում էք որպէս անաստեղծների և անկրօնների, բայց ո՞րն է ձեր Աստուծը, ի՞նչ է ձեր կրօնը: Դարեւ առաջ ապրող մարդկութեան համար պահանջ էր, անհրաժեշտութիւն էր կրօն ունենալ, աստեղծ ունենալ, և եթէ չլինէր Աստուծ, ինչպէս ասում է մի յայտնի փիլիսոփայ՝ «մարդիկ պիտի ստեղծէին նրան»: Այն, ինչ որ մի ժամանակ պէտք էր, ներկայումս անպէտք է. այդպէս է և կրօնը: Նա՛ ներկայ մարդկութեան համար ո՛չ միայն պէտքական չէ, այլև փնասակար է, որովհետեւ նա դարձել է ամենաուժեղ մի ազգակ տիրապետողների համար, նա քարոզում է ատելութիւն և աններողամտութիւն տարբեր դաւանութիւն ունեցող մարդկանց հանդէպ, նա՛ օրհնում է մարդակոտոր սուրը, սրբագոր-

ծում է մարդասպան օրէնքները: Մենք պահանջում ենք խղճի կատարել ազատութիւն, և որի համար էլ առաջադրում ենք եկեղեցին բաժնել պետութիւնից, որպէսզի այս վերջինը չբռնանայ մարդկանց հաւատալիքների վրայ, չհարկադրէ նրան սուրբ տալ ու յարգել այն բանը, որը չի դաւանում, չի հաւատում: Այժմ ասացէ՛ք, ո՞վ է ձեր Աստուծը, ո՞րն է ձեր կրօնը: Ձեր Աստուծը զէնքն է և կրօնը ձեր ստամոքսը, և մենք, հպարտութեամբ կասեմ, պիտի տապալենք այդ Աստուծը, պիտի ջնջենք այդ կրօնը. դա՛ հրամայական է, դա՛ մարդկային է:

Այս խօսքերը ասելիս հանդիսատես հասարակութեան միջից իրարանցման աղմուկ բարձրացաւ, շողալ սկսեց դաշոյնի կեռ և փայլուն սուրը, որի կողմը գոռում էր կատաղօրէն — ճամբա՛յ տէ՛ք, ճամբա՛ պիտի սրախողխող անել այդ անաստեղծին: Զօրքերն ու ոստիկանները տեղներիցը դանդաղութեամբ էին շարժւում, և քիչ էր մնում որ մարդասպանը մեղադրեալին մօտենար, երբ օտար տէրութեանց ներկայացուցիչների հետեորդ պահապանները մէջ մտան և շրջապատեցին նրան: Կաշառւած չարամիտին հեռացրին դահլիճից. յուզումը դադարելուց յետոյ, պաշտպանողականը շարունակեց:

— Ասում էք որ մենք դէմ ենք սեպականատիրութեան. պատասխանեմ ու պարզեմ մեր տեսակէտը, որն ձեր կողմից ամենաանխիղճ կերպով խեղաթիւրուած է: Ասացէ՛ք, ինդերեմ, թէ ընդհանուր աշխարհում և թէ մեզանում ի՞նչպէս և ինչո՞վ է ձեռք բերւում սեպականութիւնը, և ո՞վքեր են նորա տէրերն ու վայելողները: Գոյքը, ունեցւածքը, կալւածքը, ընդհանուր խօսքով, սեպ-

հականութիւնը արդիւնք է մարդկային աշխատանքի, մարդու, բանուոր մարդու բաղկի չարաչար աշխատութեան, բայց ապացէ՛ք, այս միլիոնաւոր գործաւորներէից քանի՛սն են տէրը իրենց արտադրածի, նրա քանի՛երրորդ մասն են ստանում: Պատասխանը այս հարցի մէկ է և բացարձակապէս պարզ, — ո՛չ մէկը տէր է իր քրտնաթոր վաստակի, այլ նրան տալիս են այնքան, որ չմեռնի, որ ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանի էլի աշխատելու, էլի հարստութիւն արտադրելու համար: Ո՛ւր է գնում սրանց ստեղծած հարստութիւնը, ո՞վքեր են յափշտակում ու խլում սրանց սեպականութիւնը:— Դո՛ւք և աշխարհի ամէն կողմերում տարածուած ձեր դասակիցները, ձեր կառավարութիւնները: Մարդկութեան ամենաչնչին տոկոս կազմող շահագործողների անյատակ գրպաններն են կլանում միլիոնաւորների արտադրած հարստութիւնները, նրա՛նք են որ առանց աշխատանքի, առանց յոգնութեան և քրտինքի տէր են դառնում շքեղաշէն պալատների, լայնատարած կալուածների, գործարանների, երկաթուղիների, չողենաւերի ևն. ևն., և որ աւելի վատթարն է և ամենասարսափելին, դա՛, իրենց վայելք պատրաստող միլիոնաւոր մարդկանց կատարեալ ստրկացրելն է, սեպականացնելն է: Ապացէ՛ք, ո՞վ է սեպականացնում գիւղացու աշխատանքի արդիւնքը, մե՞նք թէ դուք, ո՞վ է յաւիտենական սովի և կարիքի ուրաւականներով տանջում ժողովուրդը, մե՞նք թէ ձեր կառավարութիւնը: Մենք չենք ցանկանում, որ առանց աշխատանքի վայելք լինի. մենք չենք կարող տանիլ, որ միլիոնաւորներ աշխատին, անտուն անտեղ մնան, սովա-

մահ մեռնին, իսկ չաշխատողները ուտեն ու պարարտանան: Մենք աշխատում ենք՝ կործանել սեպականատիրութեան այս աւաղակային դրութիւնը, տիրապետողների անարդարութեանց վերջ տալ և շահագործողների ստեղծած անհաւասարութիւններին՝ վախճան: Պիտի վերանայ, դա՛ պատմութեան հրամայականն է, որ ո՛չ մի բանի առաջ կանգ առնել չգիտէ, ներկայ հասկացողութեամբ գոյութիւն ունեցող մասնաւոր սեպականութիւնը, այսինքն՝ օրինակաւացած ամենաստոր ձեւի կոդալութը, և նրա տեղը պիտի գրաւէ աշխատանքի սուրբ թագաւորութիւնը, հաւասար Աօխաւանք և հաւասար վայելք: Ահա՛ այս էական խնդիրը վճռելու, մարդանուէր իդէան իրագործելու համար է որ մենք ձեռք ենք մեկնում աշխարհում եղած մեր բոլոր բաղդակից ընկերներին և ասում. «Բոլոր երկրների ընչազուրկներ միացէ՛ք»:

Մեզ մեղադրում էք, որ ծրագրած ենք ընտանիքը և նրա սովորութիւններն ու օրէնքները տապալելու: Ահա դարձեալ մի մեղանդրանք որ ո՛չ մի հիմք չունի, ահա՛ և մի աւելորդ ամբաստանութիւն: Բայց ասացէ՛ք, խնդրեմ, գոյութիւն չունեցող մի կազմ ի՞նչպէս կարելի է քանդել, ի՞նչու կուէլ նրա դէմ: Ներկայումս, տիրապետող այս իրաւակարգի մէջ, անտեսական այս պայմանների ներքոյ կա՞յ ընտանիք, մնացե՛լ է ընտանեկան կազմակերպութիւնը: Ո՛չ չկայ նա, նրան ոչնչացրիք իր հիմքից, և այժմ ընտանիք անուան տակ երեւան է հանւած ստրկական, իրաւազուրկ մի հաւաքածոյ, ենթակայ վերից եկած օրէնքների, անպաշտպան՝ ամէն կողմից իրեն վրայ թափւող հարւածների առաջ: Ո՛ւր է ընտանիքը, երբ մարդ-

կութեան ուղիղ կէտը՝ մարդ մայրը, այդ կազմի մի անդամը, իրաւազուրկ է, ստրուկ է, և բացի տնտեսական բռնութիւնից, ենթակայ է և այր մարդու իշխանութեան։ Այժմ ասացէ՛ք, ո՞վ քանդեց ընտանիքը։ Ձեր օրէնքները, ձեզնից հովանաւորւած և պաշտպանւած արտօնեալ դասակարգերն են, որ ստեղծեցին մարդավաճառի, մարմնավաճառի հակամարդկային դրութիւնը, բիւրաւոր կանանց փողոց չարտեցիք, հասարակաց անբարոյացման տներ կառուցիք և, վերջապէս, մինչև այս օր էլ, դեռ վաղն էլ կաշխատէք յաւիտենական դարձնել կլին մարդու ստրկութիւնը, որպէս զի նրա՛ն գործածէք միմիայն ձեր դազանական հաճոյքների համար։ Միչդեռ մենք, մեր պաշտպանած սկզբունքներով, ուղռւմ ենք բառնալ այս չարիքը, պահանջում ենք իրաւունքների և պարտականութեանց հաւասարացում, որով մի միայն հնար պիտի լինի վերակազմել ընտանիքը, իսկական սիրոյ և հաւասարութեան վրայ կառուցւած։

Եւ մենք վճռեցինք, մեր կեանքերի գնովը, զէնքի ուժով հարկադրել ու ստիպել այս սարսափների հեղինակներին, որ խոնհարւին մարդկութեան գերագոյն շահերի առաջ։ Մեզ ստիպեցիք զէնք վերցնել և գործածել հակառակ մեր ցոնկութեան. որովհետև դուք տանել չկարողացաք մեր խօսքն ու քարոզը, դուք սարսափում էք խաղաղ աշխատանքից անգամ, ձեր անարգ գոյութեան հիմքն ու խարխալը կոպիտ և բռի ոյժն է միմիայն։ Մենք զինաթափ կլինինք հէնց այն ըրպէին, երբ դուք մեր ձայները չէք լսեղլել թնթանօթների որոտումներով։ Մենք զինւեցինք ինքնապաշտպանութեան համար. մարդաս-

պաների դէմ կուելու ելանք համապատասխան գործիքներով, և հերոսական ջանքերով դիմագրաւում ենք պատնէշ ենք կանգնեցնում մեր մարմիններով կոտորածներ և ժողովրդասպան ոճիրներ կազմակերպողների դէմ։ Մեր զէնքերը երբէք չեն դաւաճանիլ, նրանք չեն բարձրացել և չպիտի բարձրանան այսուհետև էլ անմեղ մարդկանց վրայ։

Մեզ անւանում էք ոճրագործ, կողոպտիչ, խռովարար են. ևն.։ Պատասխանում եմ։

— Մենք ոճրագործներ չենք, չենք եղել և չպիտի լինինք, ոճրագործը ձեր կառավարութիւնն է իր անհամար անգիտակից հետեւորդներով։ Գործը հրապարակի վրայ է, աշխարհի առաջ, ինքնին պերճախօս և անկարօտ ապացոյցի։ Հարիւր հազարաւոր՝ դեռ երէկ ջարդւածների արեան գոլորշին, տակաւին դէպի երկնականմարն է բարձրանում. և արեամբ ոռոգւած Հայաստանի, Կիլիկիայի և Փոքր-Հայքի լաշնատարած դաշտերը տակաւին չեն ցամաքել։ Մի ընդարձակ երկիր իր լեռներով ու ձորերով, գետերով ու լճերով վարդագոյն է հագել։ Դո՛ւրսնա՝ յէք մի անգամ հէնց այս դահլիճի պատուհաններից, և կը տեսնէք կոտորածի և հրդեհի վկաները, — մի տարի առաջ կոտորածի և հրդեհի մատնւած քաղաքի, դեռ ծխացող և սեւ ներկւած շինութեանց մրոտած պատերը։

Ո՞վ է տիրանում աշխատաւորների չարքաշ գործունէութեան արդիւնքին, ո՞վ է խլում նրա օրապահիկը. — ալկակերների, ձրիակերների կառավարութիւնը անշո՛ւշտ, և ո՛չ մենք։ Ովքե՛ր են կազմակերպում պաշտօնական գողութիւններն ու յափշտակութիւնները՝ տուրք, մաքս,

տասանորդ են . են : Ո՛վ է պաշտպանում և քաջալերում աւազակներին ու կողոպտիչներին և նրանց աւարը եղբօր պէս հաւասար բաժին անում . — դո՛ւք , ձեր կառավարութիւնը : Դուք կազմակերպեցիք ժողովուրդները հրապարակային անամօթ աւարառը և մե՛զ էք մեղադրում :

Ասում էք , որ մենք խռովարարներ ենք և վրդովում ենք ձեր երկրի՝ անդորրութիւնը , և այս ասում էք այն ժամանակ , երբ երկիրը մասնւած է անծայրածիր անխնայութեան , երբ ազգերը իրար վրայ են արշաւում , երբ աշխատող գութանաւորի երգի տեղ՝ հրացաններն են ճարձատում , երբ հնձուրի մանգաղի փոխարէն , սրերը մարդկային կեանքի ոսկի հասկերն են քաղում . . . :

Մենք ոչ թէ խռովում ենք խաղաղութիւնը , այլ ձեր գործը . ձեզ արգելք ենք հանդիսանում , չենք թողնում որ հանգստութեամբ թաղէք ժողովուրդներն և իրենց տենչանքները :

Ես վերջացնելուց առաջ կրկնում եմ :

Դուք քանդում էք կրօնի տաճարները , սրբութեան խորաններն էք պղծում , դարերի սրբագործած աւանդութիւնները ոտնատակ տալիս , չէ՛ք ճանաչում ո՛չ մի Աստած , բացի ձեր քոսկի , կրքերի և ստամոքսի աստծուց , և մե՛զ էք մեղադրում որպէս անասունածներ :

Տիրանում էք ուրիշների աշխատութեան արդիւնքին , խլում , յափշտակում էք այլոց սեպհականութիւնները , կաշառում և անխիղճ կերպով հարստահարում էք և մեզ մեղադրում :

Ապանում և կոտորածներ էք սփռում և մեզ յանցաւոր ճանաչում :

Անբարոյականութիւնն էք թագաւորեցնում , կնաւածառը օրինականացնում , այր մարդու գերիշխանութիւնը կնոջ վրայ յաւիտենակացնել էք աշխատում , և ապա մեզ ասում որ « ընտանիքը քանդում էք » :

Ես վերջացնում եմ :

Այս բոլորից յետոյ , ինչ կամենում էք , կամ ինչ որ հրամայուած է ձեզ , արէ՛ք : Մենք գիտակցութեամբ ընտրել ենք պարտականութեան այս փշոտ բայց սիրելի ասպարէզը : Մենք համոզուած ենք մեր գործի և կոչումի վեհութեանը , և ձեզ չի յաջողւի երբէ՛ք և ո՛չ մի գնով կասեցնել մեր ընթացքը , կանգնեցնել գիտութեան առաջընթաց անիւր : Մեր գաղափարները անմեռ են , գերեզմանները արգանդ , մեր շարքերից ընկած իւրաքանչիւր մէկի փոխարէն՝ հազարներ կը կանգնեն , և այս հաստատուն հաւատով ես կոչում եմ հպարտութեամբ և ասում վերջին խօսքը . —

Անկցի՛ բռնապետութիւնը ,

Կորչի՛ տնտեսական անհաւասարութիւնը ,

Կորչի՛ մարդասպանութիւնը ,

Կեցցէ՛ Սօցիալիզմը ,

Կեցցէ՛ Հնչակեան Կուսակցութիւնը :

Փարօն սրբեց ճակատի քրտինքը , մօտեցաւ յանցապարտների նստարանին և նստեց :

Հասարակութիւնը ցնցւում էր , մարդիկ կրկին իրար ուսերի վրայ էին բարձրանում հերոսին տեսնելու , դիտելու համար :

Նախագահը չւարած , ինքնիրեն կորսնցած , գլխահակ մտորում էր : Դատախազը ներքին ուժեղ կուռից

անհանգիստ աչքերով ուզում էր լսել Փարօին: Դատաւորները ննջել էին իրենց թաշապատ բազկաթոռների մէջ փլած:

Նախագահը վերցրեց անուանացուցակը կարգաց և ապա ասաց:

— Խմբապետ Մելքոնը թող ատենան գայ:

Քսան, քսաներկու գարուններ հազիւ տեսած, խարտեալ մազերով, վաւուռուն և ցոլուն աչքերով մի երիտասարդ, ինքնավստահ և յոխորտ առաջ անցնելով ասաց.

— Ես եմ խմբապետ Մելքոնը:

— Դու նոյնպէս մեղադրուում ես յանցաւոր ընկերակցութեան անդամակցելու և Փարօի հրոսակախումբը առաջնորդելու մէջ, պաշտպանիր քեզ:

— Ես պաշտպանւելու պէտք չունիմ, որովհետեւ ինձ երբէ՛ք և ո՛չ մի բանում մեղաւոր չեմ գտնում: Այո՛, ես զինւոր եմ Հնչակեան կուսակցութեան և ընկեր Փարօի. աւելի ոչինչ ունիմ ասելիք. ի՞նչ ուզում էք, արե՛ք:

Այս վերջին խօսքերը ասելուց յետոյ նա յետ եկաւ իր տեղը և առանց ո և է անհանգստութեան նստեց:

Այնուհետեւ նախագահը դիմեց յաջորդաբար մնացեալ մեղադրեալներին և բոլոր ձեւական գործողութիւնները վերջացած համարելով, դասային և ազգային ներկայացուցիչ ձանչցած դատաւորներին հրաւիրեց խորհրդակցութեան:

Դատաստանական դահլիճում կրկին աղմուկ բարձրացաւ և, հետաքրքիրների բաղմութիւնը, ի տես ցայսօր չլսած՝ և չտեսած նման դատավարութեան, նոր գա-

ղափարների քարոզման և մանաւանդ ազատ ու համարձակ խօսքերի, մի քանի ժամայ ընթացքում կատարելապէս փոխել էր. նա՛ այժմ, փոխանակ արգահատանքի և ատելութեան, ափսոսում և ոգեւորում էր:

Խորհրդական սենեակում նոյնպէս տեղի էր ունենում տաք և աղմկալի խօսակցութիւն:

— Յանցաւորների կարգ դասւած այս մարդկանց բերաններով խօսում է գիտութիւնը, անարատ ճշմարտութիւնը, մարդկային բարօրութեան և երջանկութեան գերագոյն գաղափարը: Այս մարդիկ արժանի են հիացման և պաշտածութեան և ո՛չ թէ պատժի. ասում էր ոգեւորւած և յուզւած նախագահը, բայց որովհետեւ Սուլթան Համիդեան կառավարութիւնը, նրա օրինագիրքը պահանջում են դատել ու պատժել ամենախիստ կերպով, և ես եթէ յանդգնիմ հակառակը, այսինքն համաձայն արդարութեան շարժւիլ, ինձ պիտի պոտժեն չարաչար կերպով, ես իմ համոզմունքներիս և ցանկուկութեանս հակառակ պիտի ստորագրեմ այսօրւայ տալիք վճռին և այդ թերեւս լինի վերջինը:

Այս պէս անցկացաւ աւելի քան մէկ ժամ:

Վճռագիրները արդէն պատրաստ էին և դատաւորները առանց դժուարութեան շարժում էին գրիչները եւ ստորագրում:

Հերթը նախագահին էր, նա վերջինին ստորագրելիս բուռն զայրոյթով գրիչը կոտրեց սեղանին զարնելով եւ ասաց:

— Զարդախուր եմ անում մահապատիժներ վաւերացնող այս գրիչը, կախաղանների չւանները հիւսող այս

պողպատի կտոր-ծայրը եւ մնաս բարեւ ասում այս դահճի պաշտօնին :

Դատաւարները եւ զարմանում էին եւ մինչեւ անգամ ծիծաղում նախադահի խենթ միամտութեանը :

Վերջապէս դատատանական կազմը վերադարձաւ դահլիճ , ամենքը իրենց տեղերը բռնեցին , հանդիսականները թաղւեցին խորին լռութեան մէջ . շատերը սրտատրոփ սպասում էին :

Վճռագիրների ընթերցումը սկսեց :

Ներկայացուցիչ Փարօ և խմբագետ Մելքոն դատապարտում են մահւան պատժի , կախաղանի միջոցով . . . Երեանցի Արշակ , Պարսկաստանցի Վարդան Նաղարբէգեան , Մշեցի Վարդան , Խլաթցի Էնգօ , Կարճկանցի Գիւրջի և Արճակեցի Գէորգ՝ տանուէինգական տարի չղթայակապ տաժանակեր աշխատանքի . . .

Մահապիլու մի սարսուռ հով-քամի անցաւ բոլոր ներկաների վրայով : Ընթերցման յաջորդեց մի պահ խորին լռութիւն . . . :

Կրկին ոտքի ելաւ Փարօն և ստաց .

— Կաղախա՛ն և չղթայ , մահ և տաժանանք . . . արհամարհում ենք , արհամարհում ենք մեր բոլոր էութեամբ , մեր կարողութեամբ : Ձեր կախաղանների սիւները՝ ազատութեան աշտարակներն են , և նրանց չւանսերից կախած ճոճուն մարմինները , յաւիտենական նախաւորներ են և նրանց հեղինակների համար :

Յեղափոխականի վերջին խօսքերի հնչիւնները խառնւեցին շարժւել սկսող չղթաների ձայնին :

Եւ նրանց կրկին բանտ տարան . . . :

1909 Յունւար

Բաքու

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ

Օ. ԱՐԶՈՒՄԱՆ

№ 28

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ԵՆ՝ ԱՍՕ-Ի

1. Հառէ Բ. տխլ (պատկերազարդ)	Դրշ.
	1.50
2. Կարմիր Օրեր (սպառւած)	6.—

ԲԱՅԻԱՅ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԸ ՀԵՏԵՒԵԱՆՆԵՐԻ

1. Դատաստան
2. Վահէ (պատկերազարդ)
3. Եօթն հոգի (պօէմա . պատկերազարդ)
4. Դիւցազնուհին (Ռուս . յեղ . կեանքից)
5. Ընկերուհին (Հայ . յեղ . կեանքից)

Որոնց բաժնեկիներն է 10 դրամ

Ոչ բաժանորդների համար գրքերի վրա նշանակւած գներով :

Հեղինակի հասցէն է՝

Կ. Պոլիս, Չարմաքճրլար թիւ 25

Յ. ԳԼԼԸՆԱՆ ԳՐԱՏՈՒՆ — ԱՍՕ-ԷՆ

ՊԻՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄ

1. Կարմիր Զրտանք
2. Մանիշ
3. Մրս
4. Աղօթք

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0322920

20.561